

Дәріс тақырыбы:
***Бюджет-салық саясаты. Ақша нарығы
және бағалы қағаздар нарығы***

Дәріс жоспары:

1. Бюджет-салық (фискалдық) саясатының мақсаттары, құралдары және түрлері.
2. Бюджет (мемлекеттік шығындар) мультипликаторы. Салық мультипликаторы. Баланстанған бюджет мультипликаторы. Хаавельмо теоремасы.
3. Бюджет тапшылығы, оның түрлері және қаржыландыру әдістері.
4. Мемлекеттік қарыз мәселесі және оны жабу жолдары.
5. Ақшаның макроэкономикалық мәні, қызметтері, агрегаттары.
6. Ақшаға деген сұраныс және оның теориялары.
7. Ақша ұсынысы және ақша мультипликаторы. Ақша нарығындағы тепе-теңдік.

Бюджет-салық (фискалдық) саясаты – бұл макроэкономикалық саясаттың негізгі бір құралы ретінде макроэкономикалық тұрақсыздық пен макроэкономикалық мәселелерді реттеу үшін мемлекеттің шығындары мен салық салу механизмдерін өзгерту арқылы экономиканың іскерлік белсенділік деңгейіне саналы түрде әсер ету шаралары.

Қалыптастып отырған экономикалық жағдаятқа (конъюнктура) байланысты бюджет-салық саясатын жүргізетін екі түрі бар:

- 1. Дискрециялық бюджет-салық саясаты.**
- 2. Дискрециялық емес бюджет-салық саясаты**

Дискрециялық бюджет- салық саясаты – бұл үкіметтің арнайы шешімдері бойынша салық салуды, мемлекеттік бюджет сальдосын және мемлекеттік шығындар көлемін мақсатты бағытта өзгерту шараларынан тұратын іс-қимылдар.

Дискрециялық емес бюджет-салық саясаты – бұл үкіметтің арнайы шешім қабылдауын талап етпей, автоматты тұрақтандырғыштар арқылы мемлекеттік бюджеттің кірістері мен шығыстарының өздігінен реттелуін қамтамасыз ететін еркін ісшаралар кешені.

Бюджет мультипликаторы мемлекеттік шығындар динамикасының өзгеруі нәтижесінде ұлттық өндірісте орын алатын өзгерістерді сипаттайды. Ол мемлекеттік шығындардың бір бірлікке ұлғаюы кезіндегі ұлттық өндіріс көлемінің қанша есеге өсетінін көрсетеді және ол мына формула бойынша анықталады:

$$mg = \Delta Y / \Delta G = 1 / 1 - MPC = 1 / MPS,$$

мұнда, ΔY – өндіріс көлемінің өсімі;

ΔG – мемлекеттік шығындар өсімі;

MPC – тұтынуға шекті бейімділік;

MPS – жинақтауға шекті бейімділік.

Салықтар мөлшерінің өзгеруі де табыстың тепе-теңдік деңгейіне мультипликативтік әсер береді, бірақ оның әсері аса жұмсақтау, яғни салық мультипликаторы өзінің шамасы бойынша мемлекеттік шығындар мультипликаторынан кіші болып келеді және ол мына формуламен есептеледі:

$$mt = \Delta Y / \Delta T = -MPC / 1 - MPC,$$

және, бұл салықтардың бір бірлікке өзгеруі кезінде табыстың бірнеше есеге өзгеруін немесе салықтардың өзгеруі есебінен туынд аған ұлттық өндіріс көлемі өзгеруінің салықтардың өзгеруіне қатынасын көрсетеді. Ал жиынтық табыстың өзгеруін мына формуладан көре аламыз:

$$\Delta Y = -\Delta T \times MPC / 1 - MPC.$$

Лаффер қисығы – бұл бюджетке түсетін салықтық түсімдердің салық мөлшерлемесінің деңгейіне тәуелділігін сипаттайтын қисық сызық.

Мемлекеттік бюджет – мемлекеттің міндеттері мен қызметтерін қаржыландыруға арналған ақша-қаражаттарын қалыптастырудың және шығындаудың нысаны; заңдылық тәртіппен бекітілген мемлекеттің кірістері мен шығыстарының құрылымы. Мемлекеттік бюджеттің атқарылуын талдауда мемлекеттік шығындардың орны ерекше болады. Мемлекеттік шығындар төртке бөлінеді:

1. Мемлекеттік тұтыну (CG).
2. Мемлекеттік инвестициялар (IG).
3. Трансферттік төлемдер (Tr).
4. Мемлекеттік қарыз бойынша пайыздарды төлеу (rDG)

Олай болса, жиынтық мемлекеттік шығындар мынаған тең:

$$\mathbf{G = CG + IG + Tr + rDG.}$$

Сонымен қатар, мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігі де аса маңызды. Мемлекеттік кірістің көздері мыналар:

1. Салықтар (Tx), соның ішінде, тікелей (Txdir) және жанама (Txind) салықтар.

Олай болса, жиынтық салықтар мынаған тең:

$$\mathbf{T_x = T_{xdir} + T_{xind}.}$$

Осы жерде, таза салықтар (T) деген ұғым да қарастырылады.

Таза салықтар – жиынтық салықтар мен трансферттік шығындардың арасындағы айырма:

$$\mathbf{T = T_x - T_r.}$$

2. Мемлекеттік секторда игіліктерді өндіріп сатуынан түскен мемлекеттің факторлық табыстары (YG). 3. Мемлекеттік қарызды жасау және одан түскен табыстар (DG).

* **Вагнер заңы** – бұл әлемдік экономиканың дамуымен байланысты ЖҰӨ-гі мемлекеттік шығындар үлесінің тұрақты түрде өсіп отыру құбылысы.

Бюджет тапшылығын қаржыландырудың бірнеше әдістері бар:

- 1) ақша эмиссиясы; 2) Орталық банктен қарыз алу; 3) жеке сектордан және сыртқы көздерден қарыз алу.

Мемлекеттік қарыз – мемлекеттің алдында тұрған физикалық және заңды тұлғаларға, шетел мемлекеттеріне, халықаралық ұйымдар мен субъектілерге деген қарыздық міндеттемелері.

Мемлекеттің ішкі және сыртқы қарыздары болады.

Ішкі қарыз – мемлекеттік бюджет тапшылығын жабу үшін ел ішіндегі резиденттерден алған қарыз сомалары.

Сыртқы қарыз – мемлекеттік бюджет тапшылығын жабу үшін шетелдердегі резидент емес тұлғалардан (үкіметтен, ұйымдардан, азаматтардан) алған қарыз сомалары.

- 1) **ақша** – бұл келісімдер үшін қолданыла алатын қаржы активтерінің түрі;
- 2) **ақша** – бұл игіліктерді айырбастау кезінде жалпылама эквивалент рөлін атқаратын ерекше тауар;
- 3) **ақша** – бұл бағалардың тұрақты деңгейінде табыс әкелмейтін мүліктің ерекше түрі;
- 4) **ақша** – бұл инфляциялық үдерістерді, циклдік толқуларды, экономиканың тепе-теңдікке жету механизмін, тауар және ақша нарықтарының тиімді жұмыс істеуін талдайтын аса маңызды макроэкономикалық категория.

Ақшаның негізгі қызметтері бар:

**жинақтау (құнды сақтау)
құралы ретінде**

**айналым құралы немесе
жалпылама айырбастау**

**әлемдік ақшалар
ретінде**

1. МЕРА СТОИМОСТИ

құн өлшеу құралы ретінде

**төлем құралы
ретінде**

Өтімділік (ликвидность) деген аса маңызды макроэкономикалық категория ақшалармен тығыз байланысты, ол ақшаның ерекше қасиетін және белгісін білдіреді. Активтің немесе мүліктің барлық түрлері үшін өтімділік олардың өз құнын еш жоғалтпай ақшалай формаға тез айнала алу қабілетінің болуын сипаттайды.

Ақша айналымы – бұл өз қызметтерін орындайтын және тауарлардың сату-сатып алынуына қызмет көрсететін, сонымен қатар, тауарлық емес төлемдер мен есеп-айырысуларды атқаратын ақшалар қозғалысы. Ақша айналымы қолма-қол және қолма-қолсыз нысандар да жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта, дамыған елдерде ақша айналысының басым бөлігі қолма-қолсыз нысанда ұйым дастырылады.

Ақша жүйесі – бұл қоғамда тарихи түрде қалыптасқан және мемлекеттің заңдық тәртіппен бекіткен ақша айналысын ұйымдастырудың ерекше формасы.

Ақша айналысының аса маңызды түрдегі көрсеткіші болып ақша массасы (жиыны) табылады.

Ақша массасы – бұл экономиканың шаруашылық айналымына қызмет көрсететін және жекелеген тұлғаларға, фирмаларға және мемлекетке тиесілі қолма-қолды және қолма-қолсыз түрдегі төлем құралдарының жиынтығы

Бір-бірінен өтімділік дәрежелері бойынша ерекшеленетін ақша массасының құрылымдық элементтерін **ақша агрегаттары** деп атайды.

Ақша агрегаттарының динамикасы нарықтағы пайыздық қойылымның деңгейіне байланысты өзгеріп отырады. Ақшаның нарығында **пайыздық қойылым** (атаулы және нақты) ақшаның альтернативтік құны ретінде көрінеді және жинақтарды ақшалай формада сақтауға байланысты жіберіп алған балама табысты сипаттайды.

Атаулы пайыздық қойылым банктің несиелік операциялар бойынша тағайындаған ағымдағы нарықтық пайызын сипаттайды. Ал **нақты пайыздық қойылым** – бұл инфляция деңгейіне байланысты пайыз түрінде алынатын табыстың сатып алушылық қабілеті.

Атаулы және нақты пайыздың арасындағы байланыс
Фишер теңдеуі арқылы шешіледі:

$$i = r + \pi,$$

мұнда, i – атаулы пайыздық қойылым; r – нақты пайыздық қойылым; π – инфляция қарқыны.

Бұл теңдеу атаулы пайыздың мына екі себепке:

- а) нақты пайыздың өзгеруіне;
- ә) инфляция қарқынына байланысты өзгеріп отыратындығын көрсетеді.

Инфляцияның қалыпты (баяу) деңгейінде нақты пайыздық қойылым мынаған тең болады (нақты пайыздың жуықтық формуласы):

$$r \approx i - \pi.$$

Ал инфляция қарқынының аса жоғары деңгейі үшін нақты пайыздық қойылымның аса дәлдік формуласы қолданылады:

$$r = i - \pi / 1 + \pi$$

Фишер әсері – бұл нақты пайыздық қойылымның тұрақты болуы үшін, атаулы пайыздың инфляция қарқынына байланысты өзгеріп отыруы, яғни нақты пайыз көлемінің сатып алушылық қабілетін тұрақты ұстау үшін инфляция деңгейі қаншаға өзгерсе, атаулы пайызды да сонша шамаға өзгертіп отыру қажет.

Ақшаға деген сұраныс (M_d) – бұл тұрғындар мен фирмалардың берілген уақыт мезетінде белгілі бір төлем операцияларын жүргізу үшін нақты қаражаттар көлемін өз қолдарында ұстағысы келетінін білдіретін қалаулары; нарықтың ақша қаражаттарына деген жалпы қажеттіліктері.

Ақшаға сұраныстың әртүрлі теориялық модельдері бар:

Ақшаға сұраныстың классикалық сандық теориясы.

Классиктер ақшаға сұранысты ақшаның сандық теориясымен түсіндіреді және ол айырбас теңдігі арқылы көрсетіледі.;

Ақшаға сұраныстың кейнстік теориясы – өтімділікке артықшылық беру теориясы деп аталады.

Осы теория бойынша адамдарды қолма-қол ақша сақтауға итермелейтін негізгі үш себеп қарастырылады:

- 1. Келісімдер уәжі (транзакциондық мотив),** мұнда ақшаға сұраныс әрдайым тауарлар мен қызметтерді сатып алуға немесе ағымдағы мәмілелерге қажетті қолма-қол ақшаның қажеттілігі ретінде қарастырылады.
- 2. Сақтық уәжі (мотив),** мұнда ақшаға сұраныс болашақтағы күтпеген кездейсоқ жағдайларға байланысты адамдардың қол мақол ақшаға қажеттілігін білдіреді. Мұндай себеп, әдетте, адамдарда көзделмеген төлемдерге тап болғанда пайда болады.
- 3. Алыпсатарлық уәжі (спекулятивтік мотив),** адамдардың өз байлықтарын қаржылық активтер түрінде сақтауға тілек білдіруіне байланысты ақшаға сұраныс ретінде қарастырылады.

Ақшаға алыпсатарлық сұраныс пайыздық қойылымға тәуелді және оның сұраныс қисығы теріс көлбеулі болып табылады

Банкке барудың оңтайлы санын анықтау кезінде ақшаны өтімділік тұрғысынан сақтаудың жиынтық шығындарын ескеру көрініс табады:

а) алынбай қалған пайыз шамасы;

ә) банкке барудағы уақыттың шығынын ақшалай бағалау.

$$iY/(2N) + FN,$$

мұнда, $iY/(2N)$ – алынбай қалған пайыз; N – банкке бару саны; F – банкке бару шығындары.

Ақша ұсынысы (MS) – бұл банктен тыс айналымдағы ақша көлемі. Ол қолма-қол ақшалар (C) мен экономикалық агенттердің талап еткенге дейінгі депозиттерінен (D) құралады немесе ақша ұсынысын M1 ақша агрегаты деп қарастыруға болады:

$$MS = C + D.$$

Ақша базасы (MB) – банк жүйесінен тыс қолма-қол ақшалар (C) мен Ұлттық банкте коммерциялық банктердің міндетті түрде сақтайтын резервтерінің (R) қосындысы:

$$MB = C + R.$$

Ақша нарығындағы тепе-теңдік – бұл ұсынылатын ақша көлемі және жеке тұлғалар мен кәсіпкерлер қолдарында ұстағысы келетін ақша көлемінің теңесуі. Ақша нарығындағы тепе-теңдікті Ұлттық банк реттейді.

• **Бағалы қағаздар нарығы** – бұл құнды қағаздар (облигациялар) айналымы арқылы қаржы ресурстарына деген ұзақ мерзімдік қажеттіліктерді қанағаттандыратын және жинақ ақшаларды инвестицияларға айналдыратын қаржы нарығының құрамдас бір бөлігі. Бағалы қағаздар – бұл пайыз немесе дивиденд түрінде табыс көзін төлеуді қарастыратын сол құнды қағазды шығарушы мен оның иесі арасындағы қарым-қатынастармен анықталатын қарыз құралдарын иемденумен байланысты қаржылық құжат

Макроэкономикада бағалы қағаздар нарығы екіге бөлінеді:

1. Бірінші реттік нарық – жаңа құнды қағаздардың эмиссиясы жасалатын нарық және құнды қағазды шығарушы-эмитенттің атаулы бағамен сол құнды қағаздарды нарықтағы инвесторларға сатуын сипаттайтын қатынастар.

2. Қайталама нарық – бұрын шығарылған құнды қағаздарды қайта сату-сатып алу қатынастары орын алатын нарық.

Мұндай нарықта көбінесе облигациялардың нарықтық (курстық) бағасы анықталады. Облигацияның курстық бағасы мына формуламен анықталады:

$$B = a / I$$

мұнда, B – облигация курсы; a – облигациялар бойынша табыстың тіркелген сомасы; i – пайыздың ағымдық қойылымы.